

KLEMENS JÓZEF SŁIWIŃSKI OFMConv.

OGÓLNE ZASADY SOBOROWEJ ODNOWY KULTU EUCHARYSTYCZNEGO *

I. UWAGI OGÓLNE

Prawo kanonicznemu zawsze towarzyszyły argumenty natury teologicznej. Już najdawniejsze normy postępowania w Kościele są przeplatane licznymi cytatami Pisma św. i wyjątkami z pism Ojców Kościoła. Aż do XII/XIII wieku prawo kanoniczne i teologia były bardzo ściśle zespolone ze sobą — ze względu na wspólną metodę, źródła, wzajemną zależność przy traktowaniu wielu zagadnień. Prawo kanoniczne wchodziło w zakres wiedzy teologicznej, gdyż podobnie jak inne dyscypliny teologiczne miało za zadanie ułatwić wiernym uświęcenie się i osiągnięcie celu ostatecznego¹.

Więzy między prawem kanonicznym a teologią uległy pewnemu rozluźnieniu z chwilą usamodzielnienia się nauki prawa kanonicznego. Usamodzielnienie to zawdzięczamy kamedule bolońskiemu Gracjanowi i jego Dekretowi (pierwsza połowa XII wieku). Z czasem spowodowało ono zwrot kanonistów w kierunku prawa rzymskiego, jako że prawo to przechodziło w średniowieczu swoje intensywne odrodzenie w związku

* Rozdział pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Tadeusza Pawluka na Wydziale Prawa Kanonicznego ATK, obronionej w czerwcu 1977 r.

¹ Zob. M. Żurowski: Wprowadzenie do teologii prawa kanonicznego, „Prawo Kanoniczne” 10(1967) nr 1—2, s. 3—31; T. Pawluk: Konstrukcja teologiczna prawa kanonicznego jako wyraz inspiracji Soboru. W: Myśl posoborowa w Polsce, praca zbiorowa pod red. J. Myśkowa, Warszawa 1970, s. 222—234; R. Sobański: Zarys teologii prawa kościelnego, Warszawa 1973; D. Composta: Teologia e legge canonica, „Apollinaris” 45 (1972) 403—453.

z odkryciem w połowie XI wieku Digestów i działalnością szkoły glossatorów i postglossatorów². Zafascynowanie się kanonistów prawem rzymskim miało swoją przyczynę i w tym, że sami papieże uznawali prawo rzymskie za pomocnicze źródło prawa kanonicznego. Znane jest oświadczenie Lucjusza III (1181—1185): „Quia vero, sicut humanae leges non dedignatur sacros canones imitari, ita et sacrorum statuta canonum priorum principum constitutionibus adiuvantur”³. Było więc rzeczą zrozumiałą, że każdy kanonista musiał być jednocześnie legistą, często za cenę rozluźnienia związków prawa kanonicznego z teologią.

Z czasem słabe dostrzeżenie w prawie kanonicznym czynnika teologicznego sprawiło, że na prawo to zaczęto patrzeć wyłącznie z pozycji społeczeństwa doskonałego, jakim jest Kościół⁴. Konsekwencją tego było to, że porządek prawny Kościoła zaczęto budować na wzór porządku prawnego społeczności państwowej. Zastosowano wspólną technikę kodyfikacyjną. Nic więc dziwnego, że przepisy kanoniczne dotyczące sakramentów świętych znalazły się w dziale prawa rzeczowego, a parafie w dziale prawa beneficjalnego. Jeżeli w okresie Soboru Watykańskiego II mówiono o pewnym „kryzysie” prawa kanonicznego, to przyczyn tego należy doszukiwać się przede wszystkim w przesadnym nasyceniu prawa kanonicznego elementami świeckimi⁵.

Na specyficzny charakter prawa kościelnego mocno zwrócono uwagę w okresie Soboru Watykańskiego II. Punktem wyjścia stało się stwierdzenie Soboru, zamieszczone w Konstytucji dogmatycznej „Lumen Gentium”, że Kościół jest społecznością organiczną. „Spodobало się Bogu — czytamy w tejże Konstytucji — uświęcać i zbawiać ludzi nie pojedynczo, z wykluczeniem wszelkiej wzajemnej między nimi więzi, lecz uczynić z nich lud, który by Go poznawał w prawdzie i zbożnie Mu służył... Chrystus nabył go za cenę swojej krwi, napełnił go swoim Duchem i wyposażył w stosowne środki widzialnego i społecznego zjednoczenia” (n. 9)⁶.

A więc prawo kanoniczne jest ściśle związane z życiem Kościoła, jest naturalnym wymogiem kościelnego życia społecznego. Oczywisty stąd wniosek, że cel prawa kanonicznego musi być determinowany przez cel Kościoła. Celem prawa kanonicznego jest takie uregulowanie życia w społeczności kościelnej, aby każdy miał zabezpieczone i ułatwione

² Zob. W. Osuchowski: Zarys rzymskiego prawa prywatnego, Warszawa 1966, s. 134—139; K. Korańczyk: Prawo rzymskie, Warszawa 1976, s. 95—98.

³ C. 1, X, V, 32; zob. T. Pawluk: Źródła poznania prawa kanonicznego, „Studia Warمیńskie” 12(1975) 586—587.

⁴ Zob. R. Sobański, jw., s. 51—52.

⁵ T. Pawluk: Konstrukcja teologiczna prawa kanonicznego jako wyraz inspiracji Soboru, s. 225.

⁶ Zob. M. Zurowski: Prawne aspekty Konstytucji „Lumen Gentium”, „Prawo Kanoniczne” 10(1967) nr 1—2, s. 59—88.

dążenie do uświęcenia się i zbawienia. Funkcja prawa kanonicznego pozostaje w ścisłym związku z sakramentalnym charakterem życia Kościoła. Kościół zaś — jak poucza soborowa Konstytucja duszpasterska „*Gaudium et spes*” — o Kościele w świecie współczesnym — „*zmierza ku jednemu tylko, a mianowicie, by pod kierownictwem Ducha Świętego Poczyciela prowadzić dalej dzieło samego Chrystusa, który przyszedł na świat, by dać świadectwo prawdzie, żeby zbawić, a nie sądzić, żeby służyć, a nie żeby Jemu służyć*” (n. 3) ⁷.

Służebny charakter prawa kanonicznego w stosunku do misji Kościoła zakłada, że system tego prawa musi posiadać spoiwo teologiczne. Normy prawa kanonicznego muszą wynikać z prawd teologicznych i tymi prawdami muszą być przeniknięte. Dlatego posoborowe ustawy kościelne nie są tylko suchymi przepisami, ale zawierają wiele elementów uzasadnienia teologicznego. To uzasadnienie często znajduje się w specjalnym wstępie do ustawy.

Jest więc rzeczą uzasadnioną mówienie w tym miejscu — zanim przejdziemy do postanowień szczegółowych — o ogólnych zasadach teologicznych soborowej odnowy kultu eucharystycznego. Stanowią one nie tylko ogólne wprowadzenie do konkretnych przepisów z zakresu kultu eucharystycznego, ale także uzasadnienie tychże przepisów oraz pomoc przy ich interpretacji.

2. EUCHARYSTIA UTRWALENIEM OFIARY KRZYŻA ORAZ PAMIĄTKA MĘKI I ZMARTWYCHWSTANIA PAŃSKIEGO

Problem Eucharystii jako Ofiary Krzyża i jej łączności z Ofiarą Wieczernika wyczerpującego naświetla teologia ⁸. W sprawie tej wielokrotnie i w sposób jednoznaczny zabierał głos Urząd Nauczycielski Kościoła ⁹. Zwłaszcza Sobór Trydencki obszernie wyłożył naukę o Eucha-

⁷ Na specyficzny charakter prawa kanonicznego zwróciła uwagę Papieska Komisja do Spraw Rewizji Kodeksu Prawa Kanonicznego, która określając zasady, które winny kierować reformą prawa kościelnego, stwierdziła m. in.: „*Imprimis novus Codex indolem iuridicam omnino retineat oportet cum spiritu proprio ... Canonici quoque iuris obiectum praecipuum et essentialia est iura et obligationes uniuscuiusque hominis erga alios et erga societatem definire atque tueri, etsi eatenus fieri possit in Ecclesia quatenus ad Dei cultum et animarum salutem pertineant*”. „*Communications*” 2 (1969) 77 nn.

⁸ Zob. m. in.: W. Granat: *Msza św. jako ofiara Kościoła*, „*Ruch Biblijny i Liturgiczny*” 2(1949) 411—440; tenże: *Dogmatyka katolicka*, t. VII, cz. 1: *Sakramenty w ogólności, Eucharystia*, Lublin 1961; Ch. Journet: *Msza św. — obecność*

⁹ Zob. *Breviarium Fidei*. Kodeks doktrynalnych wypowiedzi Kościoła, oprac. Ofiary Krzyżowej, Poznań 1959; *Das Opfer der Kirche. Exegetische, dogmatische und pastoraltheologische Studien zum Verständnis der Messe*, praca zbiorowa, J. M. Szymusiak i S. Głowa, Poznań 1964, s. 466—503. Luzern 1954.

rystii i jej związkach z Krzyżem¹⁰. Nic w tym dziwnego — nauka ta leży u podstaw kultu eucharystycznego. Dlatego prawodawca kościelny, zanim określił szczegółowe normy dotyczące Eucharystii, przypomniał: „In sanctissima Eucharistia sub speciebus panis et vini ipsemet Christus Dominus continetur, offertur, sumitur” (kan. 801).

Do powyższego zagadnienia wyraźnie nawiązał Sobór Watykański II w Konstytucji „Sacrosanctum Concilium” o liturgii świętej. Mówiąc o ogólnych zasadach odnowy i rozwoju liturgii Sobór stwierdza: „Przez chrzest ludzie są wszczępieni w paschalne misterium Chrystusa: z Nim współumarli, współpogrzebani i współzmartwychwstali, otrzymują ducha przybrania za dzieci... i tak stają się prawdziwymi czcicielami, jakich Ojciec szuka. Podobnie ilekroć pożywiają wieczerzę Pańską, śmierć Pana zwiastują, aż On przybędzie... Kościół nigdy nie zaprzestał zbierać się na odprawianie paschalnego misterium, czytając to, »co było o Nim we wszystkich pismach«, sprawując Eucharystię, w której »uobecnia się zwycięstwo i triumf Jego śmierci«, i równocześnie składając dzięki »Bo-gu za niewysławiony dar« w Chrystusie Jezusie, »dla uwielbienia Jego chwały«, przez moc Ducha Świętego” (n. 6).

W innym miejscu wspomnianej Konstytucji Sobór Watykański II poucza: „Zbawiciel nasz podczas Ostatniej Wieczerzy, tej nocy, kiedy został wydany, ustanowił Eucharystyczną Ofiarę Ciała i Krwi swojej, aby w niej na całe wieki, aż do swego przyjścia, utrwalił Ofiarę Krzyża i tak umiłowanej Oblubienicy Kościołowi powierzyć pamiątkę swej Męki i Zmartwychwstania: sakrament miłosierdzia, znak jedności, węzeł miłości, ucztę paschalną, w której pożywamy Chrystusa, w której dusza napełnia się łaską i otrzymuje zadatek przyszłej chwały” (n. 47).

A więc poprzez Eucharystię wypełnia się dzieło zbawienia. Wyraźnie podkreślił tę prawdę Sobór w Konstytucji dogmatycznej „Lumen Gentium” o Kościele: „Ilekroć na ołtarzu sprawowana jest ofiara krzyżowa, w której »na Paschę naszą ofiarowany został Chrysus«, dokonuje się dzieło naszego odkupienia” (n. 3). Prawdę tę uwydatnia stwierdzenie, zawarte w tejże Konstytucji, dotyczące Mistycznego Ciała Chrystusa: „Syn Boży w naturze człowieczej z Nim zjednoczonej, zwyciężając śmierć przez śmierć i zmartwychwstanie swoje, odkupił człowieka i przemienił go w nowe stworzenie. Udzielając bowiem Ducha swego, braci swoich, powołanych ze wszystkich narodów, ustanowił w sposób mistyczny jako ciało swoje. W ciele tym życie Chrystusa rozlewa się na wierzących, którzy przez sakramenty jednoczą się w sposób tajemny i rzeczywisty z umęczonym i uwielbionym Chrystusem” (n.7)¹¹.

¹⁰ Sess. XIII i XXII.

¹¹ Zob. też Konst. „Lumen Gentium”, n. 28 oraz Dekret „Presbyterorum Ordinis”, n. 2, 4, 5.

Nauka Soboru Watykańskiego II o ofiarnym charakterze Eucharystii przewija się w wielu posoborowych dokumentach Stolicy Apostolskiej¹². Szczególnie zaś została uwzględniona we Wprowadzeniu ogólnym do Mszału rzymskiego¹³, którego wydanie typiczne ukazało się w 1970 r., oraz w samych modlitwach mszalnych.

Lud uczestniczący w Ofierze mszalnej swój stosunek do Eucharystii jako Ofiary Krzyża i pamiątki Męki i Zmartwychwstania Pańskiego wyraża — po przeistoczeniu chleba i wina w Ciało i Krew Chrystusa — słowami: „Głosimy śmierć Twoją Panie Jezu, wyznajemy Twoje zmartwychwstanie i oczekujemy Twego przyjścia w chwale”.

3. EUCHARYSTIA OFIARĄ CAŁEGO LUDU BOŻEGO

Kościół w liturgii mszalnej zawsze bardzo wyraźnie podkreślał, że Eucharystia jest ofiarą całego Ludu Bożego. Społeczny charakter Mszy św. jest często wyrażany w tekstach mszalnych — zarówno w tych najdawniejszych, jak i dzisiejszych. Ofiara Mszy św. jest ofiarą całego Kościoła. Jest ona ofiarą przede wszystkim Głowy Kościoła — Chrystusa, gdyż jest uobecnieniem Ofiary krzyżowej. Na krzyżu i na ołtarzu jest ten sam główny ofiarnik i ofiara, różny jest tylko sposób ofiarowania. Kapłan we Mszy św., posiadając znamię kapłaństwa Chrystusowego, a tym samym będąc upoważniony i uzdolniony do sprawowania czynności ofiarniczej w zastępstwie Chrystusa i Jego mocą, występuje w imieniu całego ludu Bożego — składa ofiarę w imieniu Chrystusa i Kościoła. Wierni zaś uczestniczą w Ofierze Mszy św. nie tylko poprzez duchowe zjednoczenie z tą Ofiarą. Dzięki charakterowi sakramentalnemu, otrzymanemu w czasie chrztu, wierni stają się żywymi członkami organizmu nadprzyrodzonego, jakim jest Kościół — Mistyczne Ciało Chrystusa. Z tego tytułu są oni uzdolnieni nie tylko do uczestniczenia w owocach Ofiary Eucharystycznej, lecz także do realnego udziału w tej Ofierze. Prawdę tę, z której wypływają konsekwencje praktyczne

¹² Zob. Paweł VI: Enc. „Mysterium Fidei”, 3.IX.1965. AAS 57(1965) 753—774; tenże: Sollemnis Professio Fidei, 30.VI.1968. AAS 60(1968) 433—445; S. Congr. Rituum: Instr. „Eucharisticum Mysterium” o kulcie tajemnicy eucharystycznej, 25.V.1967. AAS 59(1967) 539—573.

¹³ *Institutio generalis Missalis Romani*, n. 2: „Ita in novo Missali lex orandi Ecclesiae respondet perenni legi credendi, qua nempe monemur unum et idem esse, excepta diversa offerendi ratione, Crucis Sacrificium eiusque in Missa sacra, mentalem renovationem, quam in Cena novissima Christus Dominus instituit Apostolisque faciendam mandavit in sui memoriam, atque proinde Missam simul esse sacrificium laudis, gratiarum actionis, propitiatorium et satisfactorium”.

dużej wagi, w ostatnich czasach dość szeroko ukazują teologowie i liturgiści¹⁴.

Prawda o społecznym charakterze Ofiary eucharystycznej, dobrze znana gminom starochrześcijańskim, z czasem zaczęła zacierać się w świadomości wiernych. Było to wynikiem odsuwania wiernych od ołtarza w ciągu wieków¹⁵. Może najbardziej zaciążył na tym okres Reformacji. Teologowie broniąc zagrożonych prawd wiary mocno wyakcentowali prawdę o Eucharystii jako ofierze Chrystusa i uobecnieniu ofiary krzyżowej. A ponieważ protestanci zacierali różnicę między kapłaństwem hierarchicznym i kapłaństwem powszechnym wiernych, dlatego szczególnie podkreślano znaczenie kapłana we Mszy św., mniej natomiast zajmowano się rolą wiernych we Mszy św.¹⁶. Do tego dołączył się bujny rozwój pobożności prywatnej, któremu nie towarzyszył rozwój pobożności zborowej.

Naukę Kościoła o społecznym charakterze Mszy św. oficjalnie przypomniał Pius XII. Nauka ta została szeroko naświetlona zwłaszcza w Encyklikach „Mystici Corporis” z dnia 29 czerwca 1943 r. i „Mediator Dei” z dnia 20 listopada 1947 r., głównie na podstawie prawdy o Mistycznym Ciele Chrystusa i od strony liturgii.

Do powyższej nauki nawiązał Sobór Watykański II. Zwracając uwagę na społeczny charakter liturgii Sobór w Konstytucji „Sacrosanctum Concilium” stwierdził: „Czynności liturgiczne nie są czynnościami prywatnymi, lecz kultem Kościoła, będącego »sakramentem jedności«, a Kościół to lud święty, zjednoczony i zorganizowany pod zwierzchnictwem biskupów. Dlatego czynności liturgiczne należą do całego Ciała Kościoła... Ilekroć obrzędy, stosownie do ich natury, wymagają celebrowania wspólnego z obecnością i czynnym uczestnictwem wiernych, należy podkreślać, że o ile to możliwe, ma ono pierwszeństwo przed odprawianiem indywidualnym i niejako prywatnym. Odnosi się to przede

¹⁴ Zob. m. in.: G. de Broglie: La messe, oblation collective de la communauté „Gregorianum” 30 (1949) 534—561; W. Granat: Msza św. jako ofiara Kościoła, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 2 (1949) 411—440; J. A. Jungmann: Vom Sinn der Messe als Opfer der Gemeinschaft, Einsiedeln 1954; J. Buxakowski: O aktualizację teologii wspólnoty, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 12 (1959) 146—160; B. Pylak: Msza św. ofiarą społeczną, Lublin 1959; P. R. Schulte: Die Messe als Opfer der Kirche. Die Lehre frühmittelalterlicher Autoren über das eucharistische Opfer, a. N. 1960; J. Dorda: O dojrzałości wiernych do uczestnictwa we Mszy św., „Homo a. N. 1960; J. Dorda: O dojrzałości wiernych do uczestnictwa we Mszy św., „Homo Dei” 30 (1961) 138—144, 242—249; R. Zielasko: Msza święta i uczestnictwo w niej według teologii współczesnej. W: Wprowadzenie do liturgii, praca zbiorowa, Poznań 1967, s. 239—251.

¹⁵ Zob. W. Schenk: Udział ludu w Ofierze Mszy św. Zarys historyczny, Lublin 1960.

¹⁶ Zob. F. X. Arnold: Vorgeschichte und Einfluss der Trienter Messopferdekrets auf die Behandlung des eucharistischen Geheimnisses in der Glaubensverkündigung der Neuzeit. W: Seelsorge aus der Mitte der Heilgeschichte, Freiburg i Br. 1956, s. 64—111.

wszystkim do odprawiania Mszy św. i udzielania sakramentów, chociaż każda Msza ma zawsze charakter publiczny i społeczny” (n. 26—27).

O tym, że Ofiara eucharystyczna jest ofiarą całego Ludu Bożego, Sobór wyraźnie stwierdził także w Konstytucji dogmatycznej „Lumen Gentium” o Kościele. Czytamy w niej: „Wierni, przez chrzest wcieleni do Kościoła, dzięki otrzymanemu znamieniu przeznaczeni są do uczestnictwa w kulcie religii chrześcijańskiej ... Uczestnicząc w Ofierze eucharystycznej, źródle i szczycie całego życia chrześcijańskiego, składają Bogu boską Zertwę ofiarną, a wraz z Nią samych siebie; w ten sposób zarówno przez składanie ofiary, jak i przez Komunię św., wszyscy biorą właściwy sobie udział w czynności liturgicznej, nie jednakowo, lecz różnorodnie jedni i drudzy” (n. 11). Rozróżniając kapłaństwo powszechne wiernych i kapłaństwo hierarchiczne Sobór we wspomnianej Konstytucji poucza: „Kapłaństwo zaś powszechne wiernych i kapłaństwo urzędowe, czyli hierarchiczne, choć różnią się istotą a nie stopniem tylko, są sobie jednak wzajemnie przyporządkowane; jedno i drugie bowiem we właściwy sobie sposób uczestniczy w jednym kapłaństwie Chrystusowym. Kapłan urzędowy, dzięki władzy świętej, jaką się cieszy, kształci lud kapłański i kieruje nim, sprawuje w zastępstwie Chrystusa Ofiarę eucharystyczną i składa ją Bogu w imieniu całego ludu; wierni zaś na mocy swego królewskiego kapłaństwa współdziałają w ofiarowaniu Eucharystii; pełnią też to kapłaństwo przez przyjmowanie sakramentów, modlitwę i dziękczynienie, świadectwo świętego życia, zaparcie się siebie i czynną miłość” (n. 10). Myśl ta jest zawarta również w Dekrecie „Presbyterorum Ordinis” o posłudze i życiu kapłańskim, w którym czytamy: „Prezbiterzy jako szafarze rzeczy świętych, zwłaszcza w Ofierze Mszy świętej, zastępują w specjalny sposób osobę Chrystusa... W tajemnicy Ofiary Eucharystycznej ... dokonuje się nieustannie dzieło naszego odkupienia i dlatego to zaleca się bardzo jej codzienne sprawowanie; jest ona czynnością Chrystusa i Kościoła, nawet jeśli obecność wiernych nie byłaby możliwa” (n. 13).

Nauka Kościoła — a zwłaszcza Soboru Watykańskiego II — o społecznej wymowie Ofiary eucharystycznej jest często przypomina i akcentowana w wielu posoborowych ustawach kanonicznych. Nauka ta szczególnie została podkreślona w Instrukcji „Eucharisticum Mysterium” o kulcie tajemnicy eucharystycznej z dnia 25 maja 1967 r.¹⁷, jak rów-

¹⁷ N. 3 c): „Celebratio eucharistica, quae fit Missa, est actio non solum Christi, sed etiam Ecclesiae. In ea enim Christus incruente per saecula perpetuus sacrificium in cruce peractum, seipsum Patri in salutem mundi ministerio sacerdotum offert. Ecclesia vero, sponsa et ministra Christi, una cum ipso munere fungens sacerdotis et hostiae, eum Patri offert et simul seipsam totam offert cum eo. Hoc modo Ecclesia, praesertim in magna prece eucharistica, una cum Christo, gratias agit Patri in Spiritu Sancto pro omnibus bonis quae in creatione et, praeclaro

niez we Wprowadzeniu ogólnym do Mszału rzymskiego¹⁸. Ponadto w dokumentach tych z nauki o społecznym charakterze Ofiary eucharystycznej wyprowadzone zostały wnioski praktyczne w formie szczegółowych norm liturgicznych.

4. WIERNI ŚWIADOMYMI I CZYNNYMI UCZESTNIKAMI OFIARY EUCHARYSTYCZNEJ

Zagadnienie czynnego udziału wiernych w Ofierze eucharystycznej pod względem teologicznym wywodzi się z prawdy o Mistycznym Ciele Chrystusa oraz z faktu, że Eucharystia jest ofiarą całego Ludu Bożego. Ma ona jednak szczególną wymowę duszpasterską w Kościele. Kościół najlepiej ujawnia się w pełnym i czynnym uczestnictwie w liturgii, a zwłaszcza we Mszy św., wszystkich wiernych. W uczestnictwie wiernych we Mszy św. najpełniej urzeczywistnia się zbawienna funkcja Kościoła. Czynne uczestniczenie we Mszy św. jest przejawem dojrzałego życia chrześcijańskiego, daje poczucie łączności z całym Kościołem i z Najwyższym Kapłanem Jezusem Chrystusem, pozwala zająć właściwe miejsce w Kościele. Nic więc dziwnego, że zagadnienie świadomego i czynnego udziału wiernych we Mszy św. w ostatnich latach jest często przedmiotem publikacji¹⁹.

quidem modo, in mysterio paschali hominibus confert, illumque pro adventu regni sui obsecrat”.

¹⁸ Institutio generalis Missalis Romani, n. 5: „Sed hac sacerdoti ministerialia natura etiam aliud quiddam, magni sane faciendum, in sua luce collocatur, id est regale sacerdotium fidelium, quorum sacrificium spirituale per presbyterorum ministerium in unione cum sacrificio Christi, unici Mediatoris, consummatur. Namque celebratio Eucharistiae est actio Ecclesiae universae; in qua unusquisque solum et totum id agat, quod ad ipsum pertinet, respectu habitus gradus eius in populo Dei. Quo efficitur, ut etiam rationes quaedam celebrationis magis attendantur, quibus saeculorum decursu interdum est minor cura habita. Hic enim Deum admoveat, populus, qui pro mysterio salutis gratias in Christo agit eius verbo nutritus, populus ad id vocatus, ut preces totius familiae humanae ad Deum admoveat, populus, qui pro mysterio salutis gratias in Christo agit eius Sacrificium offerendo, populus denique, qui per communionem Corporis et Sanguinis Christi in unum coalescit. Qui populus, licet origine sua sit sanctus, tamen per ipsam participationem consciam, actuosam et fructuosam mysterii eucharistici in sanctitate continenter crescit”.

¹⁹ Zob. m. in.: W. Spikowski: Uaktywnienie uczestnictwa wiernych we Mszy świętej, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 3 (1950) 323—340; tenże: Liturgia Mszy świętej. O doskonałym uczestnictwie we Mszy świętej, Poznań 1960; Die Messe in der Glaubensverkündigung, praca zbiorowa, Freiburg i Br. 1953; J. A. Jungmann: Das eucharistische Hochgebet, Würzburg 1956; Th. Maertens: La patorale de la Messe à la lumière de la Tradition, Bruges 1958; B. Pylak: Msza św. ofiarą społeczną, jw.: tenże: Eklezjastyczne aspekty Ofiary eucharystycznej, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 11 (1964) z. 2, s. 151—169; La partecipazione dei fedeli alla Messa. Dottrina e pastorale, praca zbiorowa, Roma 1963; A. M. Roguet: La participation en la missa, „Pentecostes” 1 (1963) 247—263; R. Rak: Msza święta recytowana i śpiewana, Katowice 1965; S. Wójcik: Msze święte z uczestnictwem wiernych, „Homo Dei” 34 (1965) 151—161; T. Pawluk: Czynny udział wiernych we Mszy św. w świetle soborowej odnowy liturgicznej, „Prawo Kanoniczne” 10 (1967) nr 3—4, s. 225—252; R. Zielasko:

Czynny udział wiernych we Mszy św. nie był problemem dla chrześcijan pierwszych wieków. Cała liturgia chrześcijańska była sprawowana przy żywym w niej udziale wiernych. Dopiero w ciągu wieków, pod wpływem różnych czynników zewnętrznych, sprawa czynnej postawy liturgicznej wiernych została zaniedbana²⁰.

Budzenie świadomości, że Msza św. jest ofiarą całego Kościoła i że istotnym elementem liturgii jest aktywny w niej udział wiernych, rozpoczął ruch liturgiczny zrodzony w drugiej połowie XIX wieku. Do tego ruchu liturgicznego żywo włączyła się Stolica Apostolska, najintensywniej zaś Pius XII. Papież ten w Encyklice „Mystici Corporis” uczył: „Wola Chrystusa Pana było, aby zespolenie tak zdumiewające i wyższe nad naszą zdolność oceniania go, jakie łączy nas między sobą i z Boską naszą Głową, okazało się wiernym szczególnie przez Ofiarę eucharystyczną. W tej bowiem ofierze szafarze świętości reprezentują i zastępują nie tylko Zbawcę, ale również i całe Ciało mistyczne i poszczególnych wiernych. W tej to ofierze sami wierni, zespoleni wspólnymi pragnieniami i modlitwą, ofiarują przez ręce kapłana Bogu Przedwiecznemu niepokalanego Baranka, który obecnym się staje na ołtarzu jedynie mocą głosu tegoż kapłana, jako najmilszą Bogu ofiarę chwały i przebłagania, dla osiągnięcia tego, co jest Kościołowi niezbędnie potrzebne. I jak umierając na Krzyżu, ofiarował Boski Zbawiciel Bogu Ojcu siebie samego jako Głowa całego rodzaju ludzkiego, tak samo też „w tej ofierze czystej” ofiaruje Bogu Ojcu niebieskiemu, jako Głowa Kościoła, nie tylko siebie samego, ale w samym sobie ofiaruje zarazem wszystkie swoje mistyczne członki, ponieważ wszystkie, nawet najślabsze i najbardziej chore, obejmuje swym Sercem pełnym miłości”²¹. Podobne myśli zawiera jego Encyklika „Mediator Dei”: „Trzeba więc, Czcigodni Bracia, aby wszyscy wierni uświadomili sobie, że ich najwyższym obowiązkiem i największym zaszczytem jest branie udziału w Ofierze eucharystycznej i to nie w sposób opieszale, niedbały, z myślą czym innym zajętą i roztargnioną, ale w sposób gorliwy i czynny, by łączyli się jak najściślej z Najwyższym Kapłanem według słów Apostoła: To w sobie czujcie, co i w Chrystusie Jezusie, aby wraz z Nim i przez Niego składali ofiarę i wraz z Nim siebie ofiarowali”²².

Teologia zgromadzenia liturgicznego, w: Wprowadzenie do liturgii, s. 125—134; tenże: Msza święta i uczestnictwo w niej według teologii współczesnej, jw.; F. Greniuk: Podział funkcji w zgromadzeniu liturgicznym. W: Wprowadzenie do liturgii, s. 135—142; W. Schenk: Udział ludu w ofierze Mszy świętej. Zarys historyczny. W: Wprowadzenie do liturgii, s. 207—238 (także osobno: Lublin 1960); W. Danielski: Uczestnictwo wiernych we Mszy świętej w świetle jej struktury liturgicznej. W: Wprowadzenie do liturgii, s. 253—277..

²⁰ Zob. W. Schenk; jw. s. 5—37; T. Powluk: Czynny udział wiernych we Mszy św. w świetle soborowej odnowy liturgicznej, s. 226—230.

²¹ AAS 35 (1943) 232—233; tłum. polskie: Londyn 1945, s. 68 n.

²² AAS 39 (1947) 552; tłum. polskie: Kielce 1948, s. 60.

W Encyklice „Mediator Dei” Papież określił naturę społecznego uczestnictwa wiernych we Mszy św. oraz dostarczył wskazania praktycznych dotyczących tegoż uczestnictwa²³. Realizacją tych wskazań zajęła się Kongregacja Obrzędów poprzez Instrukcję o muzyce sakralnej i liturgii z dnia 3 września 1958 r.²⁴.

Zagadnienie czynnego udziału wiernych we Mszy św. spotkało się z żywym zainteresowaniem na Soborze Watykańskim II. Swój stosunek do tego zagadnienia Sobór wyraził w wielu miejscach Konstytucji „Sacrosanctum Concilium” o liturgii św.²⁵. Sobór wyszedł z założenia, że sama natura liturgii domaga się od wiernych czynnego i świadomego udziału w czynnościach liturgicznych. We wspomnianej Konstytucji czytamy: „Czynności liturgiczne nie są czynnościami prywatnymi, lecz kultem Kościoła, będącego ≧sakramentem jedności≪, a Kościół to lud święty, zjednoczony i zorganizowany pod zwierzchnictwem biskupów. Dlatego czynności liturgiczne należą do całego Ciała Kościoła, uwidoczniają je i na nie oddziałują. Poszczególnych natomiast członków dosięgają w różny sposób, zależnie od stopnia święceń, urzędów i czynnego udziału” (n. 26). Wykazawszy skutki duszpasterskie Ofiary eucharystycznej (n. 2, 10) i podkreśliwszy jej społeczny charakter, Sobór dobitnie stwierdził: „Kościół bardzo się troszczy o to, aby chrześcijanie podczas tego misterium wiary nie byli obecni jak obcy i milczący widzowie, lecz aby przez obrzędy i modlitwy tę tajemnicę dobrze rozumieli, w świętej czynności uczestniczyli świadomie, pobożnie i czynnie, byli kształtowani przez słowo Boże, posilali się przy stole Ciała Pańskiego i składali Bogu dzięki, a ofiarując niepokalaną hostię nie tylko przez ręce kapłana, lecz także razem z nim, uczyli się samych siebie składać w ofierze i przez pośrednictwo Chrystusa z każdym dniem doskonalili się w zjednoczeniu z Bogiem i wzajemnie ze sobą, aby w końcu Bóg był wszystkim we wszystkich” (n. 48). Wyrażenie „milczący widzowie” (*muti spectatores*), użyte w wyżej przytoczonym tekście Konstytucji, zostało zapożyczone z Encykliki „Divini cultus” Piusa XI z dnia 20 listopada 1928 r.²⁶. Sobór jednak zaznacza, że udział zewnętrzny w obrzędach i modlitwach ma być środkiem do zrozumienia tajemnicy: „per

²³ Zob. L. Andrzejewski: Udział katolików świeckich we Mszy świętej według Encykliki „Mediator Dei”, „Ateneum Kapłańskie” 50 (1949) 55—62; T. Pawluk: Czynny udział wiernych we Mszy św. w świetle soborowej odnowy liturgicznej, s. 231—33.

²⁴ AAS 50 (1958) 630—663; tłum. polskie: „Warmińskie Wiadomości Diecezjalne” 15 (1960) nr 1, s. 4—30.

²⁵ Zob. T. Pawluk: Czynny udział wiernych we Mszy św. w świetle soborowej odnowy liturgicznej, s. 233—241.

²⁶ AAS 21 (1929) 40: „Ac revera pernecesse est ut fideles, non tamquam extranei vel muti spectatores, sed penitus liturgiae pulchritudine affecti, sic caeremoniis sacris intersint... ut vocem suam sacerdotis vel scholae vocibus, ad praescriptas normas, alternent”.

ritus et preces in bene intellegentes". Na pełne uczestnictwo wiernych we Mszy św. składają się takie czynności jak: dobre rozumienie świętych czynności, uczestniczenie świadome, pobożne, i czynne, słuchanie słowa Bożego, przystępowanie do stołu Ciała Pańskiego, uczucia dziękczynienia dla Boga, usposobienie ofiarne, duchowe zjednoczenie się z Bogiem i z ludźmi.

Aby czynny udział wiernych we Mszy św. był ułatwiony, a przez to Msza św. mogła osiągnąć pełną skuteczność duszpasterską, Sobór w Konstytucji „Sacrosanctum Concilium” polecił przerobić cały układ mszalny, uprościć obrzędy Mszy św., przywrócić pewne elementy Mszy św. utracone w ciągu wieków (n. 50), wprowadzić do liturgii mszalne język narodowy (n. 36, 54), uwzględnić w liturgii tradycję i ducha narodów (n. 38).

Trzeba tu jednak zauważyć, że Sobór Watykański II, mimo iż mocno podkreśla potrzebę czynnego udziału wiernych we Mszy św., poucza, że każda Msza św. ma zawsze charakter publiczny i społeczny (n. 27), a więc i odprawiana prywatnie, czyli bez czynnego udziału wiernych Szerzej tą kwestią zajmuje się Pius XII w Encyklice „Mediator Dei”²⁷ oraz Paweł VI w Encyklice „Mysterium Fidei”²⁸.

Do zagadnienia czynnego udziału wiernych we Mszy św. nawiązują liczne posoborowe dokumenty liturgiczne Stolicy Apostolskiej. Zagadnienie to szczególnie przypomina Kongregacja Obrzędów w Instrukcji „Musicam sacram” z dnia 5 marca 1967 r., poświęconej muzyce w liturgii św.²⁹ oraz w Instrukcji „Eucharisticum Mysterium” o kulcie tajemnicy eucharystycznej z dnia 25 maja 1967 r.³⁰. Wszystkie praktyczne zalecenia Stolicy Apostolskiej dotyczące formacji liturgicznej wiernych i posoborowej odnowy struktury mszalne zakładają konieczność czynnego i świadomego udziału wiernych we Mszy św.

²⁷ AAS 39 (1947) 557.

²⁸ AAS 57 (1965) 573—574.

²⁹ AAS 59 (1967) 304—305, n. 15—16.

³⁰ AAS 59 (1967) 539—573. — W Instrukcji „Eucharisticum Mysterium m. in. czytamy: „Explanetur igitur, omnes qui ad Eucharistiam congregantur esse illam plebem sanctam, quae una cum ministris in sacra actione partem habent. Solus quidem sacerdos, prout Christi personam gerit, panem et vinum consecrat. Actio tamen fidelium in Eucharistia in eo est posita ut memores passionis, resurrectionis et gloriae Domini, gratias Deo agant, et immaculatam hostiam non tantum per sacerdotis manus, sed etiam una cum ipso offerant, et, per susceptionem Corporis Domini, communicatio illorum cum Deo, et inter se, ad quam participatio sacrificii Missae ducere debet, perficiatur. Nam perfectior Missae participatio habetur cum ipsi, rite dispositi, in ipsa Missa sacramentaliter Corpus Domini sumunt, obtemperantes verbis ipsius dicentis: «Accipite et manducate». Hoc autem Sacrificium, sicut ipsa passio Christi, etsi pro omnibus offertur, tamen «effectum non habet nisi in illis qui passioni Christi coniunguntur per fidem et caritatem... Illis tamen prodest plus vel minus, secundum devotionis eorum» (n. 12).

5. EUCHARYSTIA SZCZYTEM KULTU KOŚCIOŁA

Logicznym następstwem wiary w rzeczywistą obecność Chrystusa Pana w Eucharystii jest jej kult. „Nie ma więc żadnej możliwości wątplenia — głosi Sobór Trydencki³¹ — że wszyscy wierni Chrystusowi według zwyczaju stale przyjętego w Kościele katolickim, mają temu najświętszemu Sakramentowi oddawać najwyższy kult adoracji (latría), który należy się prawdziwemu Bogu”³². Wspomniany Sobór, pouczając o wyższości Eucharystii nad innymi sakramentami, stwierdza: „Wprawdzie Najświętsza Eucharystia ma to wspólne z innymi sakramentami, że jest znakiem rzeczy świętej i widzialnym wyrazem niewidzialnej łaski; to jednak w niej jest to szczególną doskonałością i właściwością, że inne sakramenty dopiero wtedy wykazują moc uświęcającą, gdy ktoś je stosuje, podczas gdy w Eucharystii sam sprawca uświęcenia obecny jest przed jej zastosowaniem”³³.

Sobór Watykański II podkreślając wielką godność Eucharystii bierze pod uwagę przede wszystkim jej znaczenie duszpasterskie. Eucharystia jest celem, do którego głównie zmierza cała działalność duszpasterska Kościoła. W programie prac duszpasterskich konieczne musi być uwzględnione doprowadzenie wiernych do stołu Ciała Pańskiego. Dlatego Sobór w Konstytucji „Sacrosanctum Concilium” poucza: „Liturgia jednak jest szczytem, do którego zmierza działalność Kościoła, i jednocześnie jest źródłem, z którego wypływa cała jego moc. Albowiem prace apostołskie to mają na celu, aby wszyscy stawszy się dziećmi Bożymi przez wiarę i Chrzest, gromadzili się wspólnie, wielbili Boga pośród Kościoła, uczestniczyli w Ofierze i pożywali Wieczerzę Pańską” (n. 10). Nie może być mowy o pełnym uświęceniu człowieka bez Eucharystii. Eucharystia jest głównym źródłem łaski. Myśl tę Sobór wyraża we wspomnianej Konstytucji słowami: „Odnowienie zaś przymierza Boga z ludźmi w Eucharystii pociąga i zapala wiernych do tym gorętszej miłości Chrystusa. Z liturgii przeto, a głównie z Eucharystii jako ze źródła, spływa na nas łaska i z największą skutecznością przez nią dokonywa się uświęcenie człowieka w Chrystusie i to uwielbienie Boga, które jest celem wszystkich dzieł Kościoła” (n. 10). Kult eucharystyczny w szczególny sposób przyczynia się do tego, że wierni życiem swoim wyrażają i ujawniają innym tajemnicę Chrystusa i rzeczywistą naturę prawdziwego Kościoła (n. 2, 41).

Sobór Watykański II w wielu swych dokumentach powtórzył myśl, że Eucharystia jest szczytem życia chrześcijańskiego. W Konstytucji

³¹ Sess. XIII, Decr. De SS.Eucharistia.

³² Breviarium Fidei, s. 485.

³³ Tamże, s. 484.

dogmatycznej „Lumen Gentium” o Kościele Eucharystia została nazwana „totius vitae christianae fons et culmen” (n. 11). W Dekrecie „*Ad gentes divinitus*” o działalności misyjnej Kościoła czytamy: „Działalność misyjna uobecnia Chrystusa, sprawcę zbawienia, przez słowo Ewangelii i sprawowanie sakramentów, których szczytem i ośrodkiem (*centrum et culmen*) jest Najświętsza Eucharystia” (n. 9)³⁴. Myśl ta została szerzej wyrażona w Dekrecie „*Presbyterorum Ordinis*” o posłudze i życiu kapłańskim: „Inne zaś sakramenty, tak jak wszystkie kościelne posługi i dzieła apostołstwa, wiążą się ze świętą Eucharystią i do niej zmierzają. W Najświętszej bowiem Eucharystii zawiera się całe duchowe dobro Kościoła, a mianowicie sam Chrystus, nasza Pascha i chleb żywy, który przez Ciało swoje ożywione i ożywiający Duchem Świętym daje życie ludziom, zapraszając ich i doprowadzając w ten sposób do ofiarowania razem z Nim samych siebie, swojej pracy i wszystkich rzeczy stworzonych. Dlatego Eucharystia przedstawia się jako źródło i szczyt (*fons et culmen*) całej ewangelizacji, tak że katechumenów wprowadza się stopniowo do uczestnictwa w Eucharystii, a wierni, naznaczeni już znakiem chrztu świętego i bierzmowania, włączają się całkowicie w Ciało Chrystusa przez przyjęcie Eucharystii” (n. 5)³⁵.

Nic więc dziwnego, że we Wprowadzeniu ogólnym do Mszału rzymskiego czytamy: „*Celebratio Missae, ut actio Christi et populi Dei hierarchie ordinati, centrum est totius vitae christianae pro Ecclesia tum universa tum locali, ac pro singulis fidelibus. In ea enim culmen habetur et actionis qua Deus in Christo mundum sanctificat, et cultus quem homines exhibent Patri, eum per Christum Dei Filium adorantes*” (n. 1). Naukę tę Kościół usilnie stara się realizować na codzień.

6. EUCHARYSTIA ZNAKIEM I PRZYCZYNĄ JEDNOŚCI LUDU BOŻEGO

Celem i owocem czynnego uczestnictwa we Mszy św. jest też zjednoczenie Ludu Bożego. W Eucharystii łączymy się z Bogiem i ze sobą wzajemnie. Stół Ciała Pańskiego jest podstawą jedności wszystkich chrześcijan. Chrystus Pan w Wieczerniku modlił się, „aby wszyscy stanowili jedno”³⁶. Św. Łukasz charakteryzując życie pierwotnego Kościoła odnotował: „Trwali oni w nauce Apostołów i we wspólnocie, w łamaniu chleba i w modlitwie”³⁷.

³⁴ AAS 58 (1966) 947.

³⁵ AAS 58 (1966) 997.

³⁶ J 17, 21—23.

³⁷ Dz 2, 42.

Na tę funkcję jednoczącą Eucharystii wyraźnie zwrócił uwagę Sobór Watykański II. W Konstytucji „Sacrosanctum Concilium” o liturgii św. czytamy: „Kościół bardzo troszczy się o to, aby obecni podczas tego misterium wiary chrześcijanie... ofiarując niepokalaną hostię nie tylko przez ręce kapłana, lecz także razem z nim, uczyli się samych siebie składać w ofierze i przez pośrednictwo Chrystusa z każdym dniem doskonali się w zjednoczeniu z Bogiem i wzajemnie ze sobą, aby w końcu Bóg był wszystkim we wszystkich” (n. 48). Wyrażając tę myśl Sobór nawiązał do nauki św. Cyryla Aleksandryjskiego³⁸.

O jedności chrześcijan płynącej z tajemnicy eucharystycznej mówi Sobór w Konstytucji dogmatycznej „Lumen Gentium” o Kościele: „W sakramencie chleba eucharystycznego uprzytamnia się i dokonuje jedność wiernych, którzy stanowią jedno ciało w Chrystusie. Wszyscy ludzie powołani są do tego zjednoczenia z Chrystusem, który jest światłością świata i od którego pochodzimy, dzięki któremu żyjemy, do którego zdążamy” (n. 3). Myśl tę wyprowadził Sobór ze słów Chrystusa, odnoszących się do Jego śmierci na krzyżu: „A Ja, gdy zostanę nad ziemię wywyższony, przyciągnę wszystkich do siebie”³⁹. W innym miejscu wspomnianej Konstytucji Sobór stwierdza: „Przy łamaniu chleba eucharystycznego, uczestnicząc w sposób rzeczywisty w Ciele Pańskim, wznosimy się do wspólnoty z Nim i nawzajem ze sobą (ad communionem cum Eo ac inter nos). ≧Bo wielu z nas jest jednym chlebem i jednym ciałem, wszyscy, którzy jednego chleba uczestnikami jesteśmy≪⁴⁰ (n. 7). W tejże Konstytucji czytamy: „Posileni zaś w świętej komunii Ciałem Chrystusowym, w konkretny sposób przedstawiają jedność Ludu Bożego (unitatem Populi Dei), której stosownym znakiem i cudowną przyczyną jest ten Najświętszy Sakrament” (n. 11). Myśl ta została wykorzystana w Dekrecie „Unitatis redintegratio” o ekumenizmie, przy ukazywaniu teologicznych podstaw jedności Kościoła (n. 2)⁴¹.

Szczególną rolę jednoczącą odgrywa Eucharystia w Kościołach lokalnych. Zwrócił na to uwagę Sobór w Konstytucji dogmatycznej „Lumen Gentium”: „Kościół Chrystusowy jest prawdziwie obecny we wszystkich prawowitych miejscowych zrzeszeniach wiernych, które trwając przy swoich pasterzach same również nazywane są Kościołami ... W nich głoszenie Ewangelii Chrystusowej zgromadza wiernych i w nich sprawowana jest tajemnica Wieczery Pańskiej, ≧aby przez ciało i krew Pana zespali się z sobą ściśle wszyscy bracia wspólnoty≪⁴². W każdej

³⁸ S. Cyrillus Alexandrinus: Commentarium in Ioannis Evangelium, lib. XI, cap. XI—XII. PG 74, 564—565.

³⁹ J 12, 32.

⁴⁰ J Kor 10, 17.

⁴¹ AAS 57 (1965) 91—92.

⁴² Modlitwa mozarabska: PL 96, 759 B.

wspólnocie ołtarza, przy świętej służbie biskupa, ofiaruje się symbol owej miłości i <<jedności Ciała Mistycznego, bez którego nie może być zbawienia>>⁴³. W tych wspólnotach, choć nieraz są one szczupłe i ubogie, albo żyją w rozproszeniu, obecny jest Chrystus, którego mocą zgromadza się jeden, święty, katolicki i apostołski Kościół. Albowiem <<nie co innego sprawia uczestnictwo w ciele i krwi Chrystusa jak to właśnie, że się przemieniamy w to, co przyjmujemy>>⁴⁴ (nr. 26).

W tym świetle zrozumiąle jest pouczenie Soboru, zawarte w Dekrecie „Presbyterorum Ordinis” o posłudze i życiu kapłanów, skierowane do duszpasterzy: „Żadna jednak społeczność chrześcijańska nie mogłaby być zbudowana, gdyby nie miała korzeni i podstawy w sprawowaniu Najświętszej Eucharystii; od niej zatem trzeba zacząć wszelkie wychowanie do ducha wspólnoty” (n. 6)⁴⁵. Pouczenie to nie jest nowe. Było ono skierowane już do duszpasterzy pierwszych wieków chrześcijaństwa⁴⁶.

I PRINCIPI GENERALI DEL RINNOVAMENTO DEL CULTO EUCHARISTICO

Riassunto

La dottrina della Chiesa e specie quella del Concilio Vaticano II sul significato comunitario dell'Eucaristia è stata più volte ripetuta ed accennata in diverse prescrizioni canoniche postconciliari. In modo particolare l'hanno sottolineata l'Istruzione **Eucharisticum Mysterium** (25 maggio 1967) e **Introduzione generale al Messale Romano**. Appunto in questi documenti troviamo delle conclusioni pratiche rappresentate in forma delle dettagliate norme sul carattere comunitario dell'Eucaristia. L'autore di questo articolo sviluppa così i seguenti problemi:

1. L'Eucaristia come memoria della Passione e Resurrezione del Signore;
2. L'Eucaristia come l'offerta di tutto il Popolo di Dio;
3. I fedeli — consapevoli ed attivi partecipi dell'Offerta eucaristica;

⁴³ S. Thomas: Summa Theol. III, q. 73, a. 3.

⁴⁴ S. Leo Magnus: Serm. 63, 7. PL 54, 357 C.

⁴⁵ AAS 58 (1966) 1000.

⁴⁶ Didascalia, II, 59, 1—3: „Docens autem iube et hortare populum in ecclesia frequentare et penitus numquam deesse, sed convenire semper et ecclesiam non angustare, cum se subtrahunt, et minus membrum facere corpus Christi... Nolite ergo vosmetipsos, cum sitis membra Christi, spargere ab ecclesia, cum non coadunamini; Christum enim caput habentes secundum promissionem ipsius oraesentem et communicantem vobis, nolite ipsi vos neglegere nec alienare salvatorem a membris suis nec scindere nec spargere corpus eius...”. W: Didascalia et Constitutionen Apostolorum, wyd. F. X. Funk, t. I, Paderborn 1905, s. 170.

4. L'Eucaristia — l'apice del culto della Chiesa;

5. L'Eucaristia — il segno e la causa della comunione del Popolo di Dio.

A parte accenniamo che l'articolo presente fa parte di una tesi di laurea (**Rinnovamento del culto eucaristico alla luce della legge canonica postconciliare**) scritta sotto la direzione del Rev. Prof. Taddeo Pawluk all'Accademia Teologica di Varsavia. La difesa aveva luogo il 30 giugno 1977.